

Kennis in beeld

Kennis in beeld

Denken en doen in de Middeleeuwen

Redactie

ANDREA VAN LEERDAM

ORLANDA S.H. LIE

MARTINE MEUWESE

MARIA PATIJN

Hilversum

Verloren

2014

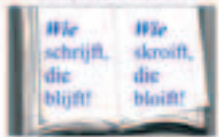
Deze uitgave is tot stand gekomen met steun van:
M.A.O.C. Gravin van Bylandt Stichting
Stichting Charema, Fonds voor Geschiedenis en Kunst
Stichting 'De Gijsselaar-Hintzenfonds'
Boekenfonds Elisabeth Grent/F.J.A.M. van der Helm
Stichting Historia Medicinae
Stichting Professor van Winter Fonds

GRAVIN VAN BYLANDT
STICHTING

BOEKENFONDS

ELISABETH GRENT
F.J.A.M. VAN DER HELM

Historia
Medicinae

Stichting Professor van Winter Fonds

Afbeelding op het omslag: De Maan uit *De natuurkunde van het geheel*, Utrecht, 1465-1470. Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, Cod. Guelf. 18.2 Aug. 4°, fol. 123r. Copyright: Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel.

ISBN 978-90-8704-417-6

© 2014 Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Omslagontwerp: Frederike Bouten, Utrecht
Typografie: Rombus, Hilversum
Druk: Wilco, Amersfoort
Brochage: Van Strien, Dordrecht

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoud

Woord vooraf	7
1 Ter inleiding – ORLANDA S.H. LIE	10
2 Kennis in beeld – ANTON VAN RUN en ORLANDA S.H. LIE	20
3 Engelenkoren en getalsverhoudingen – MARIKEN TEEUWEN	30
4 Onder invloed van Mercurius – IRENE MEEKES	38
5 Luna en Fortuna – WILLEM KUIPER	46
6 Niet zomaar een boer en een edelman – KARINE VAN 'T LAND	54
7 Leven zonder zorgen – JOHANNA MARIA VAN WINTER	64
8 Vette handen en vieze tafellakens – CHRISTIANNE MUUSERS	72
9 Kleren maken de man – CASPER STAAL	80
10 Vechtersbazen in de kerk – WILLEM VAN BENTUM	88
11 Wie mooi wil zijn ... – WIEZE VAN ELDEREN	96
12 Seks is gezond – MARTINE MEUWESE	104
13 De inwendige vrouw – HANS L. HOUTZAGER	112
14 De arts met de kruisboog – MARIA PATIJN	120
15 Houd het hoofd koel! – JOOST JONKMAN en LUDO JONGEN	128
16 Maria als heelmeester – MARJOLIJN KRUIP	136
17 De heilzame werking van muziek – PIA WAGENAAR	144
18 Slangen die doden, slangen die genezen – MARCEL VAN DER VOORT	152
19 De man in de mandragora – TOM DE SCHEPPER	160
20 Hoe een heks een koning ten val brengt – HELEN WÜSTEFELD	168
21 De kunst van het sterven – ANDREA VAN LEERDAM	176
Literatuurlijst	185
Over de auteurs	193

Woord vooraf

Bij de oprichting van de Werkgroep Middelnederlandse Artesliteratuur (WEMAL) in 1999 behoorde het vervaardigen van een populariserend platenboek over Middelnederlandse artesliteratuur tot de top-vijf van gewenste WEMAL-projecten. Het moest een oogstrelend boek worden met beeldmateriaal uit Middelnederlandse arteshandschriften en -drukken, of dat op andere manieren gerelateerd is aan de artes uit de Nederlanden. Dit 'koffietafelboek' zou een breed publiek op een aangename manier laten kennismaken met de middeleeuwse denk- en leefwereld. Het voorstel vond bijval, maar de uitvoering ervan bleek moeilijker dan gedacht. Niet alleen was er geen overzicht van het overgeleverde beeldmateriaal, het ontbrak op dat moment ook aan kunsthistorische expertise binnen de werkgroep. Het heeft tot 2011 geduurd voordat het 'platenboek'-project weer nieuw leven werd ingeblazen, mede dankzij het enthousiasme van enkele kunsthistorici die de gelederen van WEMAL kwamen versterken en bereid waren actief aan dit project mee te werken.

Op de WEMAL-studiedag van 11 februari 2011 werd het startschot gegeven. Er werd een thema en bijbehorend format voor het platenboek bedacht en er werd een interdisciplinaire redactie gevormd. Een verheugend aantal WEMAL-leden en andere auteurs gaf gehoor aan de uitnodiging om een voorstel in te dienen voor een bijdrage. De verschillende onderwerpen zijn steeds volgens hetzelfde stramien aangepakt: de korte, vlot leesbare hoofdstukjes hebben elk een Nederlandse kernaafbeelding en een citaat uit een Middelnederlandse artestekst als uitgangspunt. Iedere bijdrage begint met een vraag die verwondering wekt en die in de loop van het hoofdstuk wordt opgehelderd, en hopelijk een 'aha!' aan de lezer ontlokt.

Dat het boek er nu ligt is vooral te danken aan de inzet en expertise van

de auteurs, wier geduld in de afgelopen drie jaar regelmatig op de proef is gesteld. Er is veel gediscussieerd, scherpgeslepen, herschreven en voortdurend getracht om de best passende beeldselectie te maken. De samenwerking over de grenzen van verschillende vakgebieden heen (beeld, tekst, (cultuur)geschiedenis) was een grote uitdaging. Wij danken de auteurs dat zij dit avontuur met ons zijn aangegaan en dat wij het met vereende krachten tot een goed eind hebben gebracht.

Vele anderen hebben hun steentje bijgedragen. Allereerst danken wij de leden van WEMAL die de voortgang van het project met belangstelling hebben gevolgd en bereid waren hun kennis en ervaring met ons te delen. Willem Kuiper heeft ons laten profiteren van zijn grote kennis van het Middelnederlands. Willem van Bentum hielp met het Latijn, Lenny Veltman was een ideale kritische meelezer, en Marietje van Winter stelde haar huis en bibliotheek beschikbaar voor onze redactievergaderingen. Ook bedanken wij Soe Fung Kon Jin, die steeds opgewekt ter ondersteuning voor ons klaarstond, onder andere als chauffeur. Veel dank zijn we ook verschuldigd aan alle bibliotheken, musea en individuen die hun medewerking verleenden en ons beeldmateriaal uit hun collectie lieten gebruiken tegen veelal genereuze tarieven.

Onze droom van een rijk geïllustreerd platenboek met kleurenafbeeldingen konden wij verwezenlijken dankzij de subsidiegevers: M.A.O.C. Gravin van Bylandt Stichting, Stichting Charema (Fonds voor Geschiedenis en Kunst), Stichting De Gijselaar-Hintzenfonds, Boekenfonds Elisabeth Grent/F.J.A.M. van der Helm, Stichting Historia Medicinae en Stichting Professor van Winter Fonds. Wij zijn blij met het vertrouwen dat zij in ons hadden en hopen dat zij dit boek met plezier ter hand zullen nemen.

De samenwerking met Uitgeverij Verloren was zoals altijd bijzonder plezierig. Wij danken met name Anja van Leusden en Patricia Harsevoort voor hun waardevolle adviezen en hun engelengeduld. Dankzij hen heeft dit boek een vorm gekregen waarin de inhoud zo goed mogelijk tot zijn recht komt.

De totstandkoming van dit boek heeft ons aan den lijve laten ervaren wat interdisciplinariteit inhoudt. Door middeleeuwse artesonderwerpen te bekijken vanuit hun woord- en beeldtraditie werden wij gedwongen bij elkaar in de leer te gaan en vertrouwd te raken met een andere manier van kijken en lezen. Deze werkwijze heeft nieuwe perspectieven opgeleverd en inzichten verscherpt. Wij hopen dat deze ervaring gedeeld wordt door de lezers van dit boek en dat zij hierdoor geprikkeld worden om buiten de vertrouwde (disciplinaire) paden te treden en nieuwe ontdekkingen te doen over de rijke middeleeuwse cultuur.

▲ Afb. 1.1 Verwijzing naar een afbeelding die er niet meer is. Eyn corte decleringhe deser sere, vijftiende eeuw, vervaardigd in het klooster Ter Nood Gods (Tongeren). Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, IV 27, fol. 12v-13r. Copyright: Koninklijke Bibliotheek van België, Brussel.

Ter inleiding

1

ORLANDA S.H. LIE

Eyn verclerenisse deser figuren. Omme die figure dis gheopent mans te verstaen, is te weten dat tfirmament der sterre van den fylosofen ghedeilt is in xii gheliken plaetsen, ellec met synen properen name van beesten, nae die nature ende maniere die dy zonne ende die andere planeten wercken hier beneden als si in die voerscreven plaetsen oft teiken comen.

Een uitleg van deze afbeelding. Om de afbeelding van de geopende man te begrijpen, moet men weten dat de sterrenhemel door de geleerden verdeeld is in twaalf gelijke delen. Elk deel heeft de naam van een dier in overeenstemming met de natuur en de manier waarop de zon en de andere planeten hier beneden [op aarde] hun invloed uitoefenen als zij zich in dat teken [van de dierenriem] bevinden.

Eyn corte decleringhe deser spere, r. 590-595, vijftiende-eeuws handschrift¹

Het lijkt misschien vreemd om een boek over beeldmateriaal te beginnen met dit citaat, want de afbeelding die hier wordt toegelicht is nergens in het handschrift te bekennen! Toch is dit voorbeeld illustratief voor de complexe en veelzijdige relaties die er in de Middeleeuwen bestaan tussen woord en beeld. Naar wat voor afbeelding zou deze tekst verwezen kunnen hebben? Hoe zag die eruit en waar diende hij voor? Was de voorstelling bedoeld als visuele instructie voor een arts, voor leken of kloosterlingen, of voor eigen ge-

▲ Afb. 1.2 Zodiakman uit een gedrukte *Schaapherderskalender*, begin zestiende eeuw. Dertig jaar geleden werd deze afbeelding in een editie gebruikt om een indruk te geven van de ontbrekende zodiakman in *Eyn corte decleringhe*. Uit: Schotel 1873 (reprint 1975), 13.

bruik? Zelfs bij afbeeldingen die ontbreken kunnen een heleboel vragen gesteld worden.

Eyn corte decleringhe deser spere, waaruit het citaat komt, is een Middelnederlandse tekst die tot het genre behoort van de zogenoemde artesliteratuur. Dat zijn geschriften 'die een utilitair, instructief, en niet (hoofdzakelijk) een recreatief, esthetisch, religieus of emotioneel doel beogen'.² Deze tekst werd in de vijftiende eeuw (over)geschreven door een broeder van het augustijner klooster Ter Nood Gods in Tongeren (thans Belgisch Limburg).³ Het citaat verwijst naar een illustratie van een zodiakman: een anatomische figuur van een mens waarvan de lichaamsdelen in verband worden gebracht met de tekens van de dierenriem. De ontbrekende illustratie is waarschijnlijk zoekgeraakt bij het opnieuw inbinden van het handschrift (afb. 1.1).⁴

Anno 2014 is artesliteratuur een gevestigd onderzoeksgebied geworden dat een essentiële bijdrage levert aan ons inzicht in de leef- en denkwereld van de Middeleeuwen. Dat is mede te danken aan het *Repertorium van de Middelnederlandse Artes-literatuur* van Ria Jansen-Sieben uit 1989 en aan de Werkgroep Middelnederlandse Artesliteratuur (WEMAL), die sinds 1999 edities en bloemlezingen uitbrengt om het onderzoeksgebied grotere bekendheid te geven bij vakgenoten en bij een breder publiek. In het onlangs verschenen *Wereld in woorden* van Frits van Oostrom hebben de artes de plek gekregen die ze verdienen en wordt er definitief afgeroemd met hun 'dienaarsrol als verklarende voetnoten bij het echte literaire werk'.⁵

Aan afbeeldingen in relatie tot Middelnederlandse artesliteratuur is tot nu toe echter nooit aandacht besteed. Dit boek wil die afbeeldingen, en wat ze ons kunnen vertellen over de middeleeuwse artes, belichten en laten zien waarom het belangrijk is om teksten en afbeeldingen in samenhang te bestuderen.

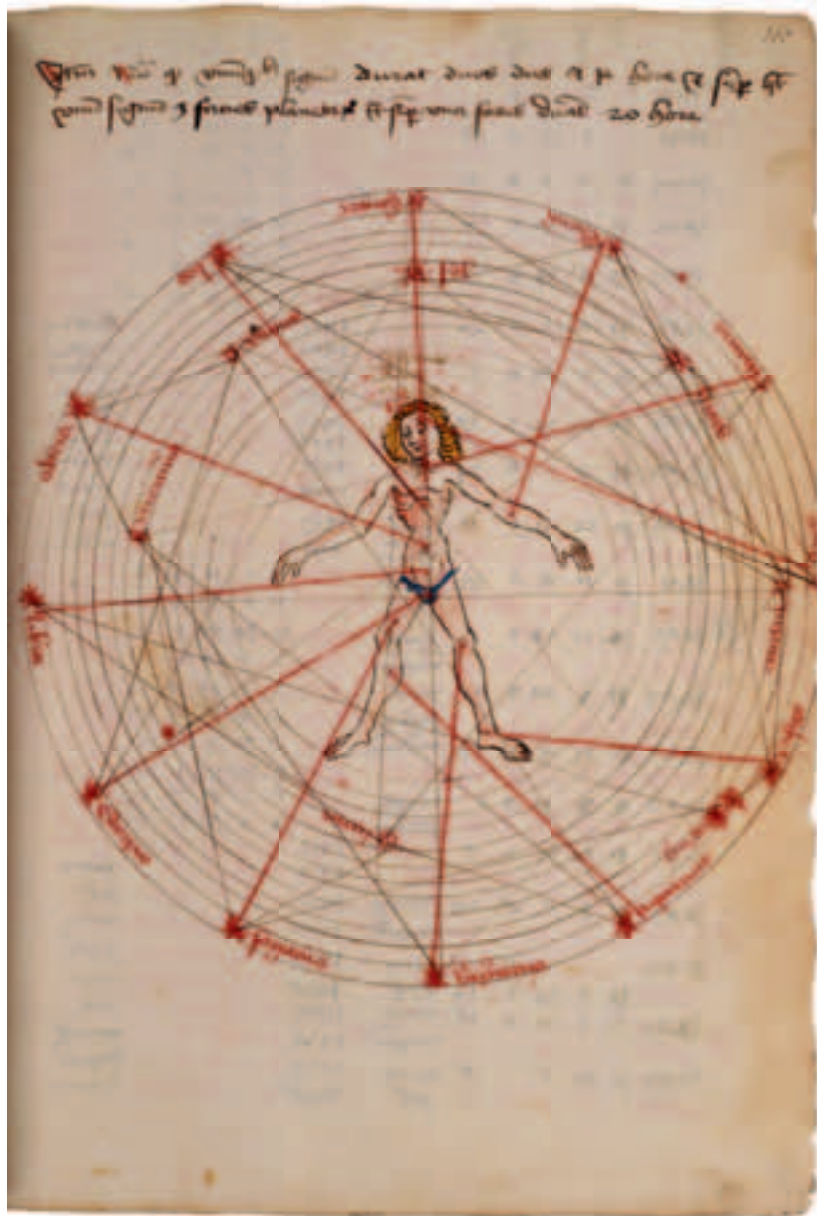
De zodiakman in beeld

In 1983, toen het onderzoek naar artesliteratuur in Nederland nog in de kinderschoenen stond, verscheen een uitgave van *Eyn corte decleringhe deser spere*, gemaakt door een werkgroep van Utrechtse neerlandici waarvan ik deel uitmaakte. Bij de bespreking van de tekstpassage met de verwijzing naar de afbeelding plaatste de werkgroep destijds zonder al te veel discussie een afbeelding van een zodiakman uit een heel ander boek (afb. 1.2).⁶ Dertig jaar geleden was de keuze voor de zodiakman uit de gedrukte *Schaapherderskalender* eenvoudig te verklaren. Op grond van de aanwijzingen in de tekst waren er twee mogelijkheden: de eerste was dat het ging om een ‘geopende man’ in relatie tot de kosmos en de planeten: de kosmische of planetenman, zoals ook bedoeld lijkt in de beginregels op de linkerpagina van afb. 1.1, fol. 12v: *Dese spere ofte hiemelen hiervoer ghemoelt met desen gheopent manne* (deze kosmos of hemelen die hiervoor is geschilderd, en deze geopende man). De tweede optie was dat de geopende man gerelateerd was aan de dierenriemtekens: de zodiakman. Op grond van de beschrijving op fol. 13r (zie openingscitaat, de beginregels van de rechterpagina van afb. 1.1) ging de voorkeur uit naar de zodiakman.⁷ De afbeelding uit de *Schaapherderskalender* voldeed aan de beschrijving, en we besloten die te gebruiken bij onze inleiding van het bewuste hoofdstuk.

Een redactie die anno 2014 een passende vervanging voor de ontbrekende illustratie in dit handschrift zoekt, zal het ongetwijfeld anders aanpakken. In ieder geval zouden de onderzoekers van nu meer aandacht besteden aan de afbeeldingen in *Eyn corte decleringhe* die wel bewaard zijn gebleven, zoals een paginagrote afbeelding van de kosmos, een wereldkaart en een tekening van Jeruzalem, dat in de Middeleeuwen gold als het middelpunt van de wereld.⁸ Volgens de tekst zelf zijn de afbeeldingen bedoeld om ‘simpele mensen’ inzicht te geven in Gods schepping en hen beter te doen begrijpen waarom zij God moeten loven en danken (zie afb. 1.1, linkerpagina):

Dese spere ofte hiemelen hiervoer ghemoelt met desen gheopent manne is voer die sympele mensche, opdat si moeghen ewenich verstaen die gaven ons heren ende hem daer loven ende dancken.

Deze kosmos of hemelen die hiervoor is geschilderd, en deze geopende man zijn voor eenvoudige mensen, opdat zij beter kunnen begrijpen welke gaven zij van God hebben ontvangen en Hem daarvoor loven en danken.

▲ Afb. 1.3 Kosmische man uit een astrologisch verzamelhandschrift, Duitsland (Zwaben), vijftiende eeuw. Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, Codex Vindobonensis 5327, fol. 16r. Copyright: Österreichische Nationalbibliothek, Wenen.

De combinatie van woord en beeld ondersteunt de overtuiging dat kennis van Gods schepping leidt tot inzicht in Gods almacht en wijsheid (zie de bijdrage van Anton van Run).

Een zoektocht naar afbeeldingen wordt vandaag de dag aanzienlijk vereenvoudigd door de online beschikbaarheid van tekst- en beeldmateriaal. Om bij de ontbrekende afbeelding van de geopende man te blijven: wie dertig jaar geleden geen mogelijkheid had om bibliotheken over de grens te bezoeken om daar zelf afbeeldingen van zodiakmannen te bekijken, was aangewezen op reproducties, voor zover die er waren.⁹ Inmiddels zijn veel (geïllustreerde) arteshandschriften en -drukken in binnen- en buitenlandse bibliotheken gedigitaliseerd, vaak in hoge resolutie, zoals bijvoorbeeld het Kopenhaagse handschrift met een Planetenman (zie afb. 4.6 in de bijdrage van Irene Meekes) en een kosmische man in Wenen (afb. 1.3).¹⁰ Bovendien zijn er nu veel meer bronnen en studies beschikbaar die specifieke informatie bieden over de plaats en functie van de zodiakman in het middeleeuwse wereldbeeld, en over de beeldtraditie van de zodiakman.

Een zodiakman voor arm en rijk

De zodiakman visualiseert hoe de dierenriem en de planeten invloed hebben op het menselijk lichaam. Dit is een belangrijk onderdeel van de middeleeuwse opvatting dat de mens een wereld in het klein is, een microkosmos. Net zoals de macrokosmos bestaat uit een vergankelijk deel (alles onder de maan, dat wil zeggen: op aarde) en een onvergankelijk deel (alles boven de maan), heeft de mens een lichaam dat vergankelijk is en een ziel die eeuwig zal leven. Net zoals het vergankelijke deel van het universum uit de vier elementen aarde, water, lucht en vuur bestaat, is het menselijk lichaam samengesteld uit vier lichaamsvochten of humoren (zwarte gal, slijm,